

POSTMODERNİZMDƏ PUBLİK SFERAYA DAİR NƏZƏRİ BİR DƏYƏRLƏNDİRMƏ

Elnur ÇİRAQOV

*Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin aparıcı məsləhətçisi
Bakı, Azərbaycan*

E-mail: e.chiragov@gmail.com

Xülasə. Modern konsept və onun əsas hipotezləri siyasətin sosial bazasının genişləndiyi və müxtəlifliklərin öz səslərini eşitdirdikləri postmodern şərtlərdə siyasi, texniki, epistemoloji və digər prizmalardan şübhə altına alınır. Modern ağılın müştərək reallıq müstəvisində fərd cəmiyyətin atomik parçası olaraq öz mahiyyətində homogenliyi, mücərrədliyi və qeyri-şəxsiyyəti daşıyarkən, postmodernlik müştərək reallıq müstəvisində bir araya gələ bilməyən fərqli subyekt mövqelərindən (subject-position) ibarət bir vəziyyəti nəzərdə tutur. Müxtəlifliklərin özünü bürüzə verdiyi postmodern şərtlərdə siyasət təkə institusional müstəvidə deyil, həm də bunun xaricində institusional siyasətə alternativ olaraq vətəndaş cəmiyyəti müstəvisində aparılır. Başqa sözlə, postmodern dövrdə siyasətin sərhədləri institusional mənada daralarkən, sivil mənada genişlənir.

Məqalədə modern çağa aid bir anlayış olan publik sferanın bu şərtlər daxilində, yeni müxtəliflik/identiklik tələbləri perspektivində yenidən qurulma imkanları günümüz üçün əhəmiyyətli iki əsas nəzəri istiqamət üzrə dəyərləndirilir. Bu nəzəri yanaşmaların postmodern dövrün özünəməxsusluğu, ictimai-siyasi şərtləri və tələbləri baxımından mümkün olub-olmaması müzakirə edilir. Məqalədə müxtəliflik və ya etnik, siyasi, dini, kultural identiklik tələbləri bəzi regionlarda nəzərəçarpan separatizm siyasətlərindən köklü şəkildə fərqlənir və inkişaf etmiş liberal demokratiyalarda ortaya çıxan yeni ictimai-siyasi hərəkatları nəzərdə tutur.

Açar sözlər: publik sfera, yeni siyasət, müxtəliflik/identiklik, müzakirəçi demokratiya, radikal demokratiya, modernizm, postmodernizm

GİRİŞ

Publik sferaya dair Hanna Arendt-dən Jürgen Habermasa, Con Rolzdan Riçard Sennettə və Çantal Muffa qədər uzanan, hətta günümüzdə bir çox mütəfəkkiri və yeni nəzəriyyələri əhatə edən geniş elmi ədəbiyyat mövcuddur. Bu mütəfəkkirlərin nəzəri yanaşmalarından yola çıxaraq publik sfera ilə bağlı müxtəlif izahlara, bu çərçivədə konfigurasiya olunan fərqli dövlət-cəmiyyət münasibətlərinə və siyasi formasiyalara rast gəlmək mümkündür. Sözügedən nəzəriyyələr müəyyən ortaq xüsusiyyətlər daşımaqla yanaşı, publik sferanın fərqli tarixi transformasiyalarını təqdim edərək onu müxtəlif dövrlərin ictimai-siyasi şərtləri çərçivəsində formullaşdırır. Nümunə kimi Arendt öz araşdırmalarında Qədim Yunanıstanı publik sferanın və demokratiyanın beşiyi kimi təqdim edərkən, Habermas XVII-XVIII əsrlərin burjua həyat tərzini Qərbi Avropa tarixinə aid ideal bir tarixi moment kimi ucaldır. Bu mənada publik sferaya, onun şərtlərinə dair mütləq bir tərif irəli sürərək fərqli tarixi dövrləri, ictimai-siyasi şəraitləri bu kontekstdə dəyərləndirmək reallıqdan uzaq olur. Eyni zamanda, publik sferanı müəyyən bir tarixi-siyasi momentlə çərçivələndirərək fərqli dövrlərdəki mümkünlüyünü eyni şərtlər daxilində dəyərləndirmək, xüsusən də yaşadığımız dövr baxımından publik sferanın məhz tənəzzülündən danışmaq onun mümkünlük ehtimallarını da nəzərdən qaçırır.

Qeyd olunanları diqqətə alaraq, bu tədqiqat publik sferanı bir məqalə sərhədləri daxilində bu gün üçün əhəmiyyətli olan iki əsas nəzəri istiqamət çərçivəsində dəyərləndirməyi hədəfləyir. Bu yanaşmaların postmodern dövrün özünəməxsusluğu, ictimai-siyasi şərtləri və tələbləri daxilində mümkün olub-olmamasını müzakirə edir. Tədqiqatın ilk hissəsində modern siyasətin və bu kontekstdə modern publik sferanın postmo-

dern şərtlər baxımından məhdudiyyətləri ortaya qoyulur və günümüzdə özünü açıq şəkildə büruzə verən siyasi, dini, etnik, kultural müxtəliflik (yaxud fərqlilik) və identiklik tələbləri çərçivəsində publik sferanın dizayn olunma imkanları dəyərləndirilir. Növbəti hissələrdə sözügedən müxtəliflik, identiklik tələbləri baxımından əhatəedici olduğunu iddia edən nəzəri yanaşmalar əsasında publik sferanın postmodern şərtlərdə müzakirə/konsensus, yoxsa mübahisə/çəkişmə məkanı olaraq qurula biləcəyi müzakirə olunur.

1. Modern və postmodern kontekstdə publik sfera problemi

Qərbi Avropada maarifçilik çağına keçid onu əvvəlki mərhələlərdən ayırd edən həqiqət rejimi və yaşanan ictimai-siyasi transformasiyalar baxımından modern dövrün başlanğıcı kimi qəbul olunur. Modern dövrü qısa olaraq üç anlayış – modern ağıl, fərd və ümumbəşəriyyət əsasında təhlil edə bilirik. Belə ki, modern dövr səlahiyyətləri hüquqi prinsiplərlə məhdudlaşan dövlət, cəmiyyətin atomik parçası kimi hüquq və azadlıqları dövlət tərəfindən qorunan fərd və sərhədləri ümumbəşəriyyəti vurğulayan modern ağılın normaları ilə çəkilmiş ictimai-siyasi formasiyaya malikdir.

Pozitivist məzmunlu, obyektiv ağıl anlayışı modern dövrdə ictimai-siyasi həyatın bütün sferalarına öz damğasını vurub. Başqa sözlə, dövrün “modern siyasət fəlsəfəsi, ağılın siyasətin əsas meyarı kimi qəbul edilməsi kimi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir” [5, s.17-31]. Modern ağılın qurduğu müştərək realıq müstəvisində həyatını yaşayan fərd cəmiyyətin atomik bir parçası olaraq öz mahiyyətində homogenliyi, mücərrədliyi və qeyri-şəxsiliyi daşıyır. Fərdin iqtisadi sferada öz maraqları uğrunda rəşional davrandığı, siyasi sferada vətəndaş kimi bərabər hüquq və azadlıqlara malik olduğu qəbul olunur. Başqa sözlə, fərd-

lەر siyasi sferada homogen vətəndaşlar, iqtisadi sferada maraq toqquşmasına girən müxtəlifliklər kimi görünür. Cəmiyyət isə bu məzmununda sərhədləri müəyyən norma iqtidarı tərəfindən çəkilən obyekt olaraq, bu norma baxımından təhlükəli hesab olunan aidyyət və kimliklərin transformasiya edilərək cəmiyyətə qaytarılmasını təmin edən homogenləşdirici institusional strukturları ehtiva edir. İctimai həyatın müxtəlif sahələrinin rasionallaşmasına əsaslanan modern dövr və onun cəmiyyət vizionu, fərqli aidyyət və kimliklərin privat sahədə tutulmasını məqbul hesab edərək, publik sferanı kultural mahiyyətindən məhrum homogen vətəndaşlıq sferası kimi dizayn edir.

Ümumbəşəri modern (liberal) demokratiya anlayışının maarifçilik fəlsəfəsinin “ağıl çağı”nda miras alınmış bu cəmiyyət vizionu üzərində “bərabərləşdirici ideologiya” funksiyası apardığını həm fəlsəfi, həm də tarixi müstəvilərdə görmək mümkündür [4, s.57-72]. Liberal demokratiyada siyasət, razılaşdırılmış siyasi zəmində institusional formada reallaşır. Siyasətdə iştirak üçün vətəndaşlıq şərti əsas götürülür, vətəndaşlar institusional siyasət səviyyəsində partiya və təzyiq qrupları vasitəsilə təmsil olunur, siyasət əsas etibarilə dövlət mərkəzli fəaliyyət göstərir. İntitusional sferadan kənarında, yeni siyasi cəmiyyət qarşısında dayanan vətəndaş cəmiyyətinin isə fərdi maraqlar uğrunda mübarizələrin aparıldığı sərbəstlik sferası olduğu qəbul olunur. Bu sferada toqquşan maraqlar dövlət tərəfindən tənzimlənir və koordinasiya edilir.

Liberal demokratiya yanaşması xüsusən də XX əsrin sonlarından etibarən dünyada sürətlə yayılmasına baxmayaraq, bu gün fərqli tələblərə cavab verə bilməməsi baxımından ciddi ictimai tənqidlərə məruz qalır, müxtəlif reaksiyalara və siyasi hərəkətlərə yol açır. Başqa sözlə, artıq “siyasi nəzəriyyədə liberalizmi mücərrəd universallığı və

fərdiyyətçiliyinə görə tənqid etmək adi hala çevrilib” [15, s.171-186]. Edilən tənqidlər və reaksiyalar əsas etibarilə siyasətin institusional quruluşlu olması, günümüzdə özünü büruzə verən siyasi, kultural, etnik, dini müxtəlifliklərə, tələblərə məhəl qoymaması ilə əlaqədardır. Yaranan hazırkı situasiya “rəqabətyönlümlü və fərd əsaslı siyasət modelinin, təmsilçilik sisteminin, milli dövlətin və qloballaşmanın, vətəndaş, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və publik sferanın, medianın böhranıdır” [3, s.25]. Müxtəlifliklərin ucaldılması və kultural kriteriyalara (geyim, musiqi, dil, regional ənənələr və s.) meyilli yeni kimliklərin yaradılması istiqamətində müşahidə olunan tendensiyalar [6, s.202] da bu mənada liberal demokratiyanın ödəyə bilmədiyi tələblərdən irəli gələn cavablar və yaşanan böhranın açıq nəticəsidir.

Bu böhranların başında “liberal demokratiyanın söykəndiyi təmsilçiliklə bağlı böhran gəlir. (...) Təmsilçi demokratiya legitimliyi birbaşa demokratiyada olduğu kimi vətəndaşların ictimai qərarların məzmununu deyil, bu qərarları təyin edəcək təmsilçiləri seçərək təmin etməyə çalışması baxımından özü etibarilə problemlidir” [3, s.25]. Belə ki, “liberal ideal dövlət cəmiyyət dixotomiyasına və cəmiyyətin privat sahə ilə identifikasiyasına əsaslanırdı. (...) Privat sahəyə məhkum edilən sinfi, dini, cinsi və kultural diskriminasiyaların cəmiyyət daxilində fərdi səviyyədə yaşadılması və dövlətin, publik hüququn bu müxtəliflikləri gözdə tutaraq, ayrı-seçkiliyə yol vermədən birlik (bütövlük) prinsipləri ilə işləyəcəyi güman edilirdi” [4, s.57-72]. Başqa sözlə, bu kimi müxtəlifliklər modern yanaşmanın universallıq prinsipi baxımından təhlükəli göründüyü üçün publik sferaya daşınması nəzərdə tutulmurdu və onların varlığı privat sahə ilə məhdudlaşdırdı. Publik sferada bərabər vətəndaş statusuna malik fərdlərlə bağlı yaranan problem isə iradələrinin “seçilmişlərin iradəsi ilə məhdudlaşmasıdır

(və) böhranın başlıca səbəbi siyasətin mütəmadi keçirilən adi seçkilər səviyyəsinə endirilməsidir” [3, s.26]. Bu baxımdan modern konsept və onun əsas hipotezləri siyasətin sosial bazasının genişləndiyi və müxtəlifliklərin öz səslərini eşitdirdikləri postmodern şərtlərdə siyasi, texniki, epistemoloji və digər prizmalardan şübhə altına alınır. “Milli dövlətin üzleşdiyi legitimlik böhranı (...) milli dövlətə xas olan, mövcudluğunu fərqli həyat təcrübələrində tanıdan kultural mənsubiyyətlərə qapalı və “homogen” vətəndaşlıq anlayışına bağlı publik sferanı artıq müxtəlifliklərə həssas və hörmətlə yanaşan istiqamətdə bir açılışa məcbur edir” [7, s.11-14]. Postmodern dövrün yol açdığı bu nəticə, “nə yalnız şəxsi maraqları arxasınca qaçan fərd düşüncəsi ilə liberalizmin, nə də fərqli subyektiv mövqeləri sinif səviyyəsinə endirərək izah etməyə çalışan marksizmin təsəvvür edə biləcəyi tamamilə yeni bir siyasi perspektivdir” [10, s.297-317]. Bu baxımdan postmodern müdaxilələr həm liberal demokratiyanın, həm də marksizmin sərhədlərini sorğulamağa və aradan qaldırmağa, modernizmin (və marksizmin) bütövləşdirici anlayışını aşmağa istiqamətlənir.

Maarifçiliyin ümumbəşəriliyi və rasionallığına qarşı (...) "postmodern" adı altında edilən bu kimi tənqidlər Habermas və bir sıra digər mütəfəkkirlər tərəfindən modern demokratiya anlayışına təhdid kimi qəbul olunur. Sözügedən mütəfəkkirlərə görə, maarifçiliyin demokratiya ideali ilə onun rasionalist və ümumbəşəri perspektivi arasında elə bir əlaqə var ki, bu perspektivi görməzdən gəlmək demokratiya idealını təhlükəyə atmaq deməkdir [18, s.245-256]. Habermasa görə, kimlik məsələsinə olan vurğunun dozması artdıqca özümüzü (...) postmodern ideallar içərisində tapırıq və beləliklə, ya özümüzə həddindən artıq əxlaqi və etik məzmun yükləyirik, ya da “subyektiv ölümü”nü qəbul edirik. Hər iki hal bizi demokratikləşmə ilə bağlı insti-

tusional mexanizmlərin və proseslərin əhəmiyyətini gözdə tutmayıb aparmır [4, s.57-72]. Halbuki müxtəlifliklərin özünü açıq şəkildə büruzə verdiyi və kollektiv kimliklərin artıq yetərli hesab olunmadığı postmodern şərtlər daxilində əsl təhlükə kollektiv kimliyə edilən vurğularla müxtəlifliklərin publik sferadan təcrid olunması və bu sferanın monotonlaşdırılmasıdır. Postmodern dövrün etirazları bu təzyiqin büründüyü müxtəlif kamuflayların aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Bu çərçivədə liberal demokratiyanın vurğuladığı hər cür fikir və ifadə azadlığı da bugünkü tələblər baxımından yetərli hesab olunmur. Belə ki, müxtəliflik problemini araşdıran En Fillipsə görə, bu gün yalnız fikir və ifadə azadlığı, yəni sadəcə bir “isonomia” kifayət etmir; burada nəzərdə tutulan privat sahəyə məhkum siyasi, kultural, dini, etnik müxtəlifliklərin publik sferada görünməsi və mövcudluğudur. “Fikir siyasəti mövcudluq siyasətindən ayrıca götürüldükdə irqi, etnik, dini və ya gender mənsubiyyətinə görə özlərini demokratik prosesdən kənarlaşdırmış hiss edən müxtəlif qrupları kifayət qədər təmsil etmir. Siyasi təcrid daha çox siyasi mövcudluğun təminatı çərçivəsində dəyərləndirilir” [19, s.139-151]. Laclau və Muffa görə isə sözügedən müxtəlifliklər üçün “tam mövcudluğun şərti hər bir fərqli subyektiv mövqelərinin özünəməxsus və əvəzəlməz bir moment kimi sabitləşdirildiyi qapalı bir məkanın olmasıdır” [6, s.160].

Modernliyin müştərək reallıq müstəvisində cəmləşdirdiyi homogen vətəndaş kimliyinə qarşı postmodernlik müştərək reallıq müstəvisində bir araya gələ bilməyən fərqli subyektiv mövqelərindən (subject-position) ibarətdir. Başqa sözlə, modernlik özünü vahidin çoxluğu kimi büruzə verərkən, postmodernlikdə özünü büruzə verən ortaq spesifikalarda cəmləşə bilməyən çoxlu müxtəlifliklərdir. Bu baxımdan modern yanaşmanın ağıl, fərd və universalıq vurğuları ilə postmodern dövrü tədqiq etmək və bu çərçivə-

də bir publik sfera təsəvvür etmək mümkün görünür. Postmodernlikdə "fərqli subyekt mövqeləri öz müxtəlifliklərinin fərqində olaraq biri-biri ilə qarşılaşır. Bu, heç bir bənzərliklərinin olmadığı mənasına gəlmir; müxtəliflik büsbütün başqa-lıq demək deyil. Burada nəzərdə tutulan budur: Hər subyekt mövqeyi fərqli mövqedə dayanan başqalarının baxış bucağına malik deyil, (...) baxış bucaqları biri-birindən kənar olmaqla eyni bir müstəviyə endirilə bilməzlər" [20, s.120-136]. Buna görə də bu tip "plüralizm mövcud çoxpartiyalı liberal-demokratik rejimlərdə publik məkanın kultural müxtəlifliklərin ifadəsinə qapalı olma xüsusiyyətlərinin tənqidi üçün əsas istinad nöqtəsi statusunda çıxış edir" [7, s.11-14].

Müxtəlifliklərin özünü açıq şəkildə bürüzə verdiyi postmodern dövrdə ictimai-siyasi müzakirələr təkcə institusional siyasi sferada deyil, həm də bunun xaricində institusional siyasətə alternativ olaraq vətəndaş cəmiyyəti müstəvisində aparılır. İdentiklik siyasətinin qurulduğu müstəvi kimi vətəndaş cəmiyyəti liberal demokratiyada iqtisadi münasibətlərlə təzahür edən məzmununa qarşı postmodern dövrdə məhz siyasi məzmun daşıyır. Başqa sözlə, postmodern dövrdə siyasətin sərhədləri institusional mənada daralarkən, sivil mənada genişlənir. Publik sfera bu perspektivdə fərqli kimliklərin üst kimlik altında əridildiyi dar bir proses sahəsi olmaq yerinə, müxtəlifliklər və fərqli tələblər üzərindən genişlənən mübarizə meydanına çevrilir. Hazırkı dövrdə publik sfera üçün həyatı əhəmiyyətli vurğu onun fərqli siyasi mövqelərin üz-üzə gəldiyi bir sfera kimi formullaşdırılmasıdır. Yəni "publik sfera" anlayışı müəyyən bir siyasi aktorun və ya kimliyin digərləri üzərində dominant olmaması halında mümkündür. Lakin bu çərçivədə ortaya çıxan mühüm bir problem öz içərisində çoxluğu, müxtəlifliyi daşıyan publik sferanın nəzəri əsasını formalaşdıracaq yanaşma axtarışlarıdır.

Bu axtarışa keçməmişdən əvvəl qeyd olunmalı digər mühüm bir məqam üzərində durmalıyıq.

Müxtəlifliklər və ya etnik, siyasi, dini, kultural identikliklər hazırkı dövrdə xüsusilə bəzi coğrafiyalarda haqlı olaraq neqativ mənalarda qəbul olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatda nəzərdə tutulan və "liberal kapitalist demokratiyalarda yeni ictimai-siyasi hərəkat təcrübələrindən doğan identiklik/müxtəliflik siyasəti ilə postsovet ölkələrində, Şimali Afrikada və Orta Şərqdə formalaşan irqi, etnik, dil və dini mənşəli separatizm siyasətləri biri-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Birinci növ identiklik/müxtəliflik siyasəti liberal demokratiyaların publik sferalarında sözügedən müxtəlifliklərin müzakirəyə açılmasını və təmsilçiliyini nəzərdə tutarkən, digər növ separatizm siyasətləri siyasi sistemin bütün elementlərinin destrukturetmasını hədəfləyir və siyasi baxımdan yeni suveren formasiyalar yaratmağı hədəfləyir" [13, s.3-18]. Başqa sözlə, ikinci növ yanaşmanın neqativ nəticələrinə qarşı birinci növ identiklik/müxtəliflik məsələsi əslində "mövcud sosial struktur daxilində zənginliklərin özünü bürüzə verməsi, identikliklərin digərləri ilə sağlam münasibətlər qurması, yeni keyfiyyətlərin və bacarıqların aşkar olunması baxımından ictimai-sosial fürsət kimi dəyərləndirilməlidir" [12, s.73-93].

Hazırkı dövrdə sinfi, dini, gender, kultural və digər aidiyyət formalarını əhatə edən və tələblərini ödəyən publik məkan formulunun nəzəri əsasları kimi Jürgen Habermas, Con Rolz, Çantal Muff kimi fikir adamlarının liberal demokratiyanın tənqidi üzərindən irəli sürdükləri yanaşmalarını müzakirə etmək mümkündür. Bu mütəfəkkirlərin publik sferaya dair yanaşmaları liberal demokratiyaya qarşı identiklik, müxtəliflik tələblərini müdafiə edən cəbhədə birləşsə də, öz aralarında müəyyən fərqlərə sahibdir. En Fillipsin qeyd etdiyi kimi, "müxtəliflikləri publik sferaya daşıyıb ictimai müzakirə yolu

ilə gözdən keçirərkən razılaşma, konsensus çərçivəsində onların "həlli"yə çalışanlarla, sözügedən müxtəliflikləri vəziyyətə görə dəyərləndirən və əsla bunların "həllinə" çalışmayanlar arasındakı fundamental fikir ayrılıqları gün üzünə çıxır" [19, s.139-151]. Bu kontekstdə Habermas və Rolzun mövqeyi aralarındakı müəyyən fərqlərə baxmayaraq ictimai müzakirə və konsensus yanaşması kimi, Muffun mövqeyi isə "həm modern, həm də postmodern kimi hesab oluna bilər" [10, s.297-317] deyir, müxtəlifliklərin "həlli"ni nəzərdə tutmayan publik sfera yanaşması isə mübahisə və çəkişmə yanaşması kimi qəbul olunur.

Müzakirə və ya konsensus yanaşmasında Habermas və Rolz publik sferanı ictimai müzakirə və danışıqlara baxmayaraq, nəticə etibarilə məntiqi razılaşma prosesi kimi görür. Bu yanaşmalar iqtidar münasibətləri yerinə ağıl və ya ədalət anlayışlarını irəli sürərək, publik sferanı bu çərçivədə konsensusa aparan müstəvi kimi qəbul edirlər. Buna qarşı Muff öz mübahisə/çəkişmə modelini "iqtidar münasibətlərindən sıyrılmış bir publik sferanın mümkün ola bilməyəcəyi təsbitinə əsaslandırır" [3, s.77].

2. Publik sfera: müzakirə/konsensus məkanı kimi

Müzakirə/konsensus modeli daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, iki əsas nəzəri yanaşmanı ehtiva edir. Aralarında müəyyən fərqlərə baxmayaraq, hər iki yanaşma publik sferanı ortaq bir anlayış (ədalət və ağıl) çərçivəsində dizayn edir və konsensusu hədəfləyir. Bunların arasından "Habermas öz yanaşmasını məntiqi fikir və iradə formalaşması prosesindəki roluna görə (...) tamamilə proseduralı xarakter daşıyan Rolzun yanaşmasından daha üstün hesab edir" [8, s.96]. Eyni zamanda bu yanaşma "demokratiya və vətəndaş iştirakçılığına dair öz köklərini antik Yunan demok-

ratiyasında tapır" [3, s.43]. Müzakirəçi yanaşma publik sferanı müzakirə və danışıq üzərində qurduğuna görə nəzəri çərçivəsi Hanna Arendt tərəfindən çəkilən Qədim Yunanıstana məxsus respublikaçı publik sfera ilə müəyyən ortaq xüsusiyyətlər daşıyır. Muffa görə, "aralarındakı aydın fərqlərə baxmayaraq, Arendt də Habermas kimi publik sferanı konsensus məkanı kimi" [9, s.30] təsvir edir. Digər tərəfdən Rolz "diqqəti cəmiyyətin 'ümumi rifah'-la bağlı ictimai razılığa imkan verməyən parçalanmış xarakterinə çəkərək etnik, dini, sinfi, mədəni, siyasi mənalarda aradan qaldırılmalı bilməyəcək substansional fərqlərə sahib fərdlərin və qrupların bir arada yaşamasına imkan verən, onları həm özləri kimi dəyişməz saxlayan, həm də bir arada yaşadan" [2, s.237-284] tolerantlığın və ictimai ağılın ölçülərini müəyyənləşdirməyə çalışır, bu konsensusun yaradılmasını siyasi fəlsəfənin əsas vəzifələrindən biri hesab edir.

Müzakirəçi (diskursiv) demokratiya nəzəriyyələrinin liberal demokratiyaya qarşı əsas tənqidləri təmsilçi siyasət modelinin vətəndaşları demokratik prosedurlardan kənarlaşdıraraq bir növ böhran vəziyyətinə yol açması ilə bağlıdır [3, s.23]. Bu kontekstdə müzakirəçi yanaşmanın tərəfdarlarına görə, "modernizmin homogenləşdirici hegemonik paradigmasına əsaslanan təmsilçi liberal model tərəfindən boğulan publik məkan dialoqla yenidən canlanacaq, hər siyasi-mədəni kimliyin öz sərhədlərini tanıyaraq digər kimliklərlə çəkişmə kontekstində əlaqəyə girməsinə və nəticə etibarilə bu müxtəlifliklərin birlikdə yaşamasına imkan yaranacaqdır" [12, s.73-93]. Lakin müzakirəçi publik sfera ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar bu nəzəri yanaşmanın həm daşdığı müəyyən metodik problemləri, həm də təcridedicilik xarakteri etibarilə postmodern şərtlər üçün qeyri-kafi olduğunu göstərir. Belə ki, "postmodern siyasət fəlsəfəsinə görə, müzakirəçi demokratiya modeli hər nə

qədər rasionel siyasi müzakirələrə iştirak imkanı yaratmaqla fərdi azadlıqları və kultural müxtəliflikləri təminat altına alsada, sözügedən təminat istər rasionel davranmayan fərdlər, istərsə də rasionel konsensusda iştirak etməyən qruplar üçün keçərli olmayacağına görə, fərqli həyat tərzlərinin diskriminasiyası ilə nəticələncəkdir” [5, s.17-32].

Məlum olduğu kimi, Habermasın yanaşmasında publik sfera “yaşam dünyası”nı (world life) dövlət və iqtisadi blokdan formalaşan “sistem”in (system) təzyiqlərinə qarşı qoruyur, dövlət və cəmiyyət arasında bufer zona kimi xarakterizə olunur. Bu sfera vətəndaşların konstitusional təminat altında, ictimai status və imtiyazların, şəxsi maraqların bir kənara qoyularaq, müzakirə və danışıqlarda sərbəst və bərabər şərtlər zəminində iştirakını nəzərdə tutur. Müzakirə və danışıqlar nəticəsində gəlinən qənaətlər ortaq ağılin nəticəsi kimi, emosional ifadələrdən çox rasionallığın inandırıcı gücünə əsaslanır. Bu yanaşma ictimai müzakirə və danışıq prosesləri nəticəsində ağılin inandırıcı gücü və ümumi prinsiplər çərçivəsində fərqli, əks tələbləri aşmağı hədəfləyir. “İctimaiyyətə açıq müzakirələrin formalaşmasını özünəməxsus tarixi hadisə” [16, s.136-143] kimi təqdim edən Habermas bu sferanın dəyişkən iqtisadi-siyasi münasibətlər çərçivəsində məruz qaldığı struktural transformasiyanın tarixi mənzərəsini ortaya qoyur.

Habermasa görə, “fərd yalnız (...) başqaları ilə fikir mübadiləsi aparmaqla ümumi və fərqli cəhətlərini kəşf edər, özünün kim olduğunu və nə olmaq istədiyini aydın şəkildə dərk edə bilər” [17, s.21-30]. Habermasın burada nəzərdə tutduğu fərd “modern öz” (modern self) mənasında olmaqla yanaşı əsas problemi postmodern şərtlərdə “öz legitimliyini özünə uyğun gəlməyən kimlikləri “kənarlaşdırmaqda” tapmasıdır” [4, s.57-72]. Bu mənada qarşıya çıxan əsas məsələlərdən biri Habermasın ya-

naşmasının postmodern dövrün fərqli mədəniyyətlərə və ənənələrə bağlı, eyni müstəvidə bir araya gələ bilməyən və ümumiləşdirilməsi qeyri-mümkün olan dəyişkən subyekt mövqeləri baxımından necə dizayn olunacağıdır. Bu çərçivədə digər bir sual belədir: “Modern kimliyə indekslənməmiş publik sfera nə qədər fərqli demokratik dildə danışa bilər? Fərqli aidiyyətlərin tanınmasını hədəfləyən kimlik siyasətinin siyasi diskursu istiqamətləndirici nöqtəyə yüksəltdiyi postmodern şərtlər daxilində kommunikativ rasionallığı vurğulayan “modern öz” əsaslı publik sfera fərqli aidiyyətlərin birlikdə yaşamasını tənzimləyəcək dövlət-cəmiyyət münasibətlərinə nə qədər töhfə verə bilər?” [4, s.57-72].

Digər tərəfdən, Rolz bir çox fərqli dünyagörüşlərinə sahib azad və bərabər şəxslər arasında ədalətli bir konsensusa gəlinəcək orta nöqtənin əldə olunmasındakı çətinliklərə baxmayaraq, ictimai həmrəyliyə imkan yaradacaq məqbul meyarları müəyyənləşdirməyi, daha yuxarı səviyyələrdə birlik və intellektual tarazlığı (üst-üstə düşən mövqelər) formalaşdırmağı hədəfləyir. Başqa sözlə, onun təklif etdiyi “realist utopiya “nə olduğuna” məhəl qoymadan yeni normativ ideallar vasitəsilə “nə olmalıdır”a çatmağın yollarını axtarır” [1, s.56-74]. Rolza görə, “cəmiyyətdə fərqli doktrinələr mövcud ola bilər, lakin həqiqət təkdirsə, biri istisna olmaqla digərlərinin öyrənilmiş yanlışlar olduğu qənaətinə gəlmək olar” [1, s.56-74]. Rolz cəmiyyətdə mövcud olan məqbul doktrinlərin “öz içlərindən” bu siyasi ədalət anlayışını dəstəkləyən elementləri tapdıqda effektiv ictimai nizamın mümkün olacağına inanır” [1, s.56-74].

Seyla Benhabibə görə, müzakirə/konsensus modelinin bünövrəsində “ictimai rifah səviyyəsinə təsir edəcək qərarların əxlaqi və siyasi cəhətdən bərabər şəxslər arasında sərbəst və rasionel danışıqların nəticəsi kimi alın biləcəyi prinsipi” [14, s.67-93] dayanır. Halbuki

müzakirə/konsensus modelini müxtəliflik/identiklik tələbləri çərçivəsində dəyərləndirən Yong onu zəif olduğu bir sıra məqamlar üzərindən tənqid edir. Yonga görə, bu yanaşma “demokratik müzakirə anlayışlarını dar çərçivəli müxtəlif tənqidi arqumentlərlə məhdudlaşdıraraq, bəzi xalqları və ya qrupları susdurmağa və ya dəyərsiz görməyə yönələn, kultural baxımdan mühakiməedici bir müzakirəni nəzərdə tutur” [20, s.120-136]. Bu yanaşma, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, vətəndaşların ictimai müzakirələrə şəxsi status və imtiyazlarını, fərdi maraqlarını kənara qoyaraq qoşulmasını nəzərdə tutur. Halbuki bu hipotez bir sıra məqamları nəzərdən qaçırır: “İnsanları bərabər müzakirə tərəfləri olmaqdan məhrum edən güc sadəcə iqtisadi asılılıqdan və ya siyasi təzyiqlərdən deyil, eyni zamanda insanın danışmağa haqqı olub-olmaması kimi daxilən keçirdiyi duyğulardan və bəzi insanların müzakirə üslubunun dəyərsiz görülüb, bəzilərinin müzakirə mədəniyyətinin yüksək hesab olunmasından irəli gəlir. Müzakirəçi ideal, iqtisadi və siyasi gücün təsirini aradan qaldırırdıqda, insanların danışmaq və anlamaq tərzlərinin eyni olacağını ehtimal edir, lakin bu, insanların kultural müxtəlifliklərinin və fərqli ictimai mövqələrinin də aradan qaldırılması halında mümkün olacaqdır” [20, s.120-136]. Beləliklə, müzakirə/konsensus yanaşmasının kultural müxtəliflik və fərqli ictimai mövqələr baxımından bərabərlik və azadlığı təmin etməsi mümkün görünür. Digər tərəfdən, publik sferada “əsasən daha yaxşı təhsil almış, yuxarı sinfə mənsub insanlar özlərini müzakirə etmək üçün daha haqlı və hazırlıqlı hesab etməkdə, digər qrup mənsubları arqument irəli sürmək baxımından geri çəkilməkdədir” [20, s.120-136]. Əsasən də “qadınlar bu kimi situasiyalarda çıxış etdikdə, arqument irəli sürmək və müzakirəni başlatmaq yerinə daha çox məlumat verən və ya sual soruşan tərəf olmağa meyilli olurlar” [20, s.120-136]. Bu baxımdan mü-

zakirəçi publik sfera ictimai status və avantajları aşmaqdan çox, bir sıra bərabərsizlikərə yol açır.

Müzakirə/konsensus modeli müzakirə və diskussiyanın “ideal müzakirə şəraitində”, emosiyalardan uzaq, müəyyən norma və rəsonal prinsiplər çərçivəsində reallaşdırıldığını hesab edir. Bu yanaşma ağıl və emosiyalar arasında ziddiyyət olduğunu hesab etdiyi üçün ağılın determinantlığını əsas tutur, ortaya atılan “ən yaxşı arqumentin” müzakirənin nəticəsini müəyyən edən əsas faktor olduğunu irəli sürür. Yonga görə, ağılın gücünə olan vurğu səbəbindən “tərəflər əsasən konsensusa varmaq yerinə, müzakirəni qazanan tərəf olmağa can atır. “Daha yaxşı arqumentin” gücü səbəbindən razılaşmaq əks arqumentin irəli sürməmək, yəni məğlubiyyəti qəbul etmək deməkdir” [20, s.120-136]. Bu halda “hər növ müxalif fikir avtomatik olaraq irrasionallıq və mədəni-əxlaqi gerilik kimi, nəhayət, qeyri-məqbul” [11, s.99] hesab edilir. Buna görə də müzakirə/konsensus modeli təkə müxtəliflikləri təcrid etdiyinə görə deyil, eyni zamanda müdafiə etdiyi konsensus metodlarına görə də problemlidir.

Muffa görə, “əgər real seçim şansı yoxdursa və müzakirənin iştirakçıları seçimlərini biri-birindən tamamilə fərqli variantlar arasında edə bilmirlərsə, bu yanaşmanın siyasi sferada nə mənası var?” [11, s.44]. Benhabib qeyd olunan sualı bu cür cavablandırır: “Kənarlaşdırılan şəxs, ya da qrup təqdim olunan normalardan mənfə təsirləndiyini əsaslandırılmış şəkildə göstərə bildiyi müddətcə, burada müzakirənin gündəmini və iştirakçıların kimliyini məhdudlaşdıran qaydalardan söhbət gedə bilməz” [14, s.67-93]. Halbuki kənarlaşdırılanların irəli sürəcəkləri əsaslandırılmalar tələb olunan normalara uyğunluğu və rəsonallığı baxımından onu dilə gətirənlərin peşəkarlıq dərəcəsinə və məlumatlılıq səviyyəsinə, ictimai statusuna, kultural mənsubiyyətinə görə dəyişir. Bu

mənada müzakirə/konsensus yaşaması kultural fərqlərdən, baxış bucaqlarında müxtəlifliklərdən yola çıxsa da, onları ortağ müstəvidə və ya ümumi fayda çərçivəsində aşmağı hədəfləyir. Kerol Guldun qeyd etdiyi kimi, bu yaşmada publik sferanın özü olmaqdan çox, “müxtəlifliklər aşılması zəruri olan bir maneədir. Onlarla qarşılıqlı tanışlığın məqsədi müxtəlifliyi artırmaq və onları əlaqələndirmək deyil, razılığa gəlməkdir. Müxtəliflik çoxtərəfli bir müzakirə üçün əsas şərt ola bilər, lakin diskursun normativ prinsipi monoloqdur” [15, s.171-186].

Muffa görə, istər Habermasçı, istərsə də Rolzçu mənada olsun, müzakirə/konsensus yaşamaları çoxluluq fenomenindən yola çıxsa da, sonra “bu çoxluluqların öhdəsindən gəlmək üçün metodlar – əsas məqsədi bu müxtəliflikləri əhəmiyyətsiz hala gətirmək və privat sahəyə məhkum etmək olan üsullar – tapmağa çalışır” [18, s.245-256]. Bunu Habermasın müxtəlifliklərlə bağlı mövqeyindən də görmək mümkündür: “Hər hansı dini, ya da kultural və sosi-etik plüralizm şərtləri daxilində siyasi hədəflər çox vaxt geniş mənada toplumun şəxsiyyəti və subyektlər arasında paylaşılan ortağ həyat tərzini üçün heç bir mənada konstruktiv olmayan maraqlara və dəyərlərə yönəlmələri ilə seçilir. Bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən və gələcəkdə konsensus ümidi verməyən siyasi maraqlar və dəyərlər üçün (...) tarazlığa ehtiyac var” [17, s.21-30]. Bitərəf olduğunu irəli sürən və ümumbəşəri iddialarla çıxış edən bu model üçün uzlaşmayan kultural çeşidlilik aşılmalı olan bir maneə kimi görüldüyü və bunların bir kvotada əridilməsi hədəfləndiyi üçün müzakirə/konsensus yaşaması postmodern şərtlərdə publik sferanın nəzəri çərçivəsi rolunda çıxış etmək üçün kifayət etmir.

Müzakirə/konsensus yaşamasını çoxluluğu, müxtəlifliyi təmsil etmədiyinə görə tənqid edən Muffa görə, bu yaşa-

manı irəli sürənlər “plüralist olduqlarını iddia etsələr də, plüralizmlərinin legitimliyi yalnız privat sahədə tanınır və bu plüralizmin publik sferada heç bir konstruktiv rolu yoxdur” [9, s.74]. Demokratiya nəzəriyyəçilərinin və siyasətçilərinin vəzifəsi “bitərəf” metodlara müraciət edərək bütün fayda və dəyər münaqişələrini uzlaşdıracağı düşünülen qurumlar formalaşdırmaq yerinə, publik sferanı fərqli hegemonik siyasi qüvvələrlə üzləşməyə imkan verəcək canlı “aqonistik” mübarizəyə açmaq olmalıdır. Bu, demokratiyanın səmərəli fəaliyyəti üçün əvəzolunmaz şərtidir [11, s.9].

3. Publik sfera: mübahisə/çəkişmə məkanı kimi

Postmodern dövrə keçidlə birlikdə “normativ epistemologiyalar çağı kimi universal diskurslar çağı da sona çatdı” [6, s.10]. Modern dövrün liberal yaşamasının universallıq və bitərəflik prinsipləri, bu prinsiplər çərçivəsində qurulan dövlət-cəmiyyət, publik-privat sfera məhdudiyətləri postmodern dövrdə tənqid olunur. Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, liberal demokratiya yaşaması cəmiyyət üzvlərinin fərqli aidiyyətlərini ümumbəşəriyyət, bərabərlik, azadlıq prinsipləri baxımından təhlükəli hesab edərək privat sahəyə məhkum edir; publik sferanın məzmununu boşaldaraq onu homogen vətəndaşlıq çərçivəsində formullaşdırır. Bu məkanı sinfi, dini, gender, kultural və digər müxtəlifliklərdən təmizləyərək “siyasətsiz siyasət” vəziyyətinə yol açır. Buradan irəli gələrək, liberal demokratiya və onun təməlləri üzərində qurulmuş müzakirə/konsensus yaşamasına qarşı Muff “Kantdan ilhamlanan modelin qarşısına nəinki konsensusu və şəffaflığı hədəfləyən, eləcə də çoxsəsli demokratik müzakirə təşəbbüsünə şübhə ilə yanaşan bir demokratiya anlayışı qoymalıyıq” [8, s.44] deyir. Məlum olduğu kimi, Habermas öz yaşamasını ortaya qoyarkən

Kantın “ağılın publik istifadəsi” (*public use of reason*) anlayışını əsas istinad nöqtəsi kimi götürür. Bu kontekstdə müzakirəçi yanaşmanın Kantçı modelə bir mənada eyni müstəviyə oturduğunu irəli sürən Muff hər iki modelə qarşı demokratiyanı dərinləşdirmə təşəbbüsü kimi radikal demokratiya və bunun zəmini olaraq aqonistik, yaxud mübahisə/çəkişmə yanaşmasını müdafiə edir. Radikal demokratiya perspektivində “liberal demokratiyanın böhranı qarşısında vətəndaş aktivliyini artırmağın və qəraralma proseslərini demokratikləşdirmənin başlıca yolu kimi “çoxsəslilik” anlayışı ətrafında formalaşdırdığı yeni bir publik sfera anlayışını müdafiə edir” [3, s.38].

Müzakirə/konsensus yanaşması publik sferada müxtəliflikləri, fərqli tələbləri təmsil etməyi və onları ortaq maraqlar çərçivəsində uzlaşdıraraq neytrallaşdırmağa çalışdığı üçün hazırkı dövrdə tələbləri ödənməyən müxtəlifliklərin təhlükəli bir mövqeyə gəlməsinə yol açır. Muffa görə, “radikal və plüralist demokratiya, məcburi konsensusa aparmayaacaq rəşional müzakirə ehtimalını rədd edir” [8, s.43]. Bu kontekstdə o, publik sferaya dair öz yanaşmasını demokratiyanın əsas dinamikası kimi gördüyü plüralizm və fərqli tələblərin qarşılınması əsasında formullaşdırır. Belə ki, Muffa görə, radikal və plüralist demokratiyanın təmin olunacağı təqdirdə “privat sahəyə məhkum olunmuş kimliklərin publik sferada özünəməxsus müxtəliflikləri ilə görünmələri üçün bazis qurula biləcək” [12, s.73-93]. Burada nəzərdə tutulan müxtəlifliklərin özlərini publik sferada məhz göstərməsi deyil, fərqli tələblərə fürsət bərabərliyinin yaradılmasıdır.

Muffa görə, dəstəklədiyi aqonistik modeldə məqsəd müzakirəçi demokratiya yanaşmasında olduğu kimi “fərqli ambisiyaları aradan qaldırmaq yaxud publik sferada rəşional bir konsensus yaratmaq üçün onları privat sahəyə təhkim etmək deyil, bu maraqları demokratik strukturlara doğru hərəkətə keçir-

mək” [9, s.29], publik sferaya müxtəlif kommunikasiya vasitələri əsasında imkan qazandırmaqdır. Muff öz aqonistik yanaşmasının əsasını təşkil edən problem bu cür dilə gətirir: “Mənə görə əsas problem heç kəsi kənarlaşdırmadan konsensusa necə gələcəyimiz olmamalı - bu, “onları” olmayan bir “biz” qurmaq demək olacaqdır. (...) Əsas problem bu olmalıdır: Siyasətin qurucu elementi olan biz/onlar dixotomiyasını eyni zamanda plüralizmin də tanınmasına imkan verəcək şəkildə necə qura bilirik?” [9, s.27]. Başqa sözlə, Muff öz yanaşmasında biz/onlar dixotomiyasını müəyyən bir ictimai müzakirə və konsensus müstəvisində aşmağı deyil, öz kimliyimizin ancaq başqasının varlığı halında var olacağı həqiqətini nəzərə alaraq, bu ziddiyyət üzərindən publik sferanı dizayn etməyi hədəfləyir.

Muffun aqonistik publik sfera yanaşmasını anlamaq üçün əvvəlcə onun siyasətə və “siyasi olan”a - antaqonizmə və aqonizmə baxış bucağını nəzərdən keçirmək lazımdır. Muff biz/onlar dixotomiyası əsasında öz yanaşmasını ortaya qoyarkən Karl Smittin fərqli siyasi kimliklərə dair dost/düşmən dixotomiyasına əsaslanır. “Bu, kollektiv kimliklərdə bir “biz”in yaradılmasının ancaq “onlar”ın yaradılması ilə mümkün olduğu deməkdir” [9, s.65]. Kollektiv kimlik formaları arasında biz/onlar, yaxud dost/düşmən əlaqəsi çərçivəsində çəkilən sərhədlər siyasi olanın ontoloji ölçüsünü formalaşdıran antaqonizmləri yaradır. Yəni “siyasi olan” (political) öz daxilində müəyyən antaqonizmlər daşıyır, bunlar fərqli tarixi-ictimai müstəvilərdə siyasi sistemlər kimi institusionallaşır. Burada “siyasi olan fərqli ictimai münasibətlərdə fərqli formalarda qarşımıza çıxan bilən antaqonizm ölçüsü ikən, “siyasət” “siyasi” ölçünün təsiri altında olduğuna görə həmişə ziddiyyətli ola biləcək şərtlərdə müəyyən bir nizam qurmağı və insanların birlikdə yaşamasını təşkilatlandırmağı hədəfləyən praktika, diskurs

və institutlar bütünü mənasına gəlir” [9, s.23]. Muff biz/onlar ziddiyyətini Smittin dost/düşmən münasibətləri çərçivəsində formallaşdırsa da, “demokratik bir siyasi cəmiyyət içərisində plüralizmə yer olmadığı barədə olduqca radikal bir mövqe sərgiləyən Smittdən uzaqlaşmalı olduğumuzu” [11, s.22] bildirir. Plüralizm əsaslanan radikal demokratiya və publik sfera yanaşmasını isə ‘antaqonizm’ (düşmənlər arasında mübarizə) zəminində deyil, “aqonizm” (rəqiblər arasında mübarizə) müstəvisində qurur. Burada rəqiblər, yaxud müxaliflər kimi rol oynayan identikliklər “ümumi simvolik meydanı bölüşdükləri üçün dost, eyni zamanda bu ümumi meydanı fərqli formalarda dizayn etmək istədikləri üçün düşmən şəxslər kimi ziddiyyətli bir formada izah olunur” [8, s.25]. Yəni müxtəlifliklərin birlikdə yaşamasına imkan yaradan düşünmə şəkli aqonizm, bu müstəvi üzərində qurulmuş publik sfera isə aqonistik adlandırılır.

Mübahisə modeli özünəməxsus publik sfera düşüncəsindən və müxtəlifliklərə əsaslanan plüralizmdən irəli gələrək, fərqli kimlikləri eyniləşdirən və tək tipləşdirən təmsilçi liberal demokratiyanın ortaya qoyduğu plüralizm anlayışını rədd edir və hər növ mədəni, sinfi və ideoloji tələblərin publik sferada homogenləşdirilmədən təmsilini nəzərdə tutur [12, s.73-93]. Belə ki Muffa görə, “müzakirəçi demokratiyanın çatışmazlıqlarından biri bu demokratik siyasət modelinin iqtidar münasibətlərinin kənarlaşdırıldığı və rəşional konsensusun reallaşdırıldığı bir publik sferanın mövcudluğunu hesab edərək, dəyərlər müxtəlifliyinin zəruri etdiyi antaqonizm tərəfini və onun aradan qaldırılmaz xarakterini qəbul etməməsidir” [8, s.103]. Halbuki “demokratik cəmiyyət ictimai münasibətlərdə qüsursuz bir harmoniya arzusunu real(laşdırmaq yerinə) (...) məhdud ictimai aktorlara özündə bütün cəmiyyəti təmsil etmək haqqını verməməklə” [18, s.245-256] reallaşa bilər və bu halda iqtidar mü-

nasibətləri kənarlaşdırılmaq yerinə, demokratik dəyərlərlə uzlaşmış bir forma qazanar. Müzakirəçi yanaşmanın tərəfdarları ‘siyasi olan’a xas olan antaqonistik ölçünü müəyyən bir razılışma, yaxud konsensusa aparmayacağı ehtimalı baxımından demokratiyaya təhlükə kimi görsələr də, “fərqiə varmadıqları şey aqonistik cəbhələşmənin nəinki demokratiyanı təhlükəyə saldığı, əksinə, demokratiyanın varlığı üçün əsas şərt olmasıdır” [11, s.39]. Başqa sözlə, müzakirə/konsensus yanaşmasını müdafiə edənlər fərdləri modern kontekstdə öz maraqları uğrunda mübarizə aparan şəxslər kimi qəbul edərək və maraqlar toqquşmasını müzakirə/konsensus yolu ilə tarazlaşdırmağa çalışaraq əslində “siyasi olan”ın əsas mahiyyətini nəzərdən qaçırlar. Bu mənada aqonistik modelin üstünlüyü diskursiv modelin hazırkı dövrdə fərqli tələbləri ödəməməsi ilə yanaşı, siyasi olana xas antaqonizmi də görməzdən gəlməsidir. Diskursiv modelin tərəfdarları “bir müzakirəni sonlandırmağın daim digər fürsətləri kənarlaşdırın və ümumi qayda və ya prinsiplərin diktəsinə istinad edərək məsuliyyət götürməyin əsla inkar edilə bilməyəcək bir qərarın nəticəsi olduğunu anlamırlar” [8, s.109].

Muffa görə, aqonistik publik sfera modelini digərlərindən ayırdan əsas məqam “publik məkanla bağlı fərqli konsepsiyalarının təməlinə dayanan ümumi düşüncəyə qarşı çıxmasıdır. (...) Aqonistik modeldə publik sfera əks fikirlərin, zidd mövqələrin həllinə nail olmadan toqquşduğu sahədir. Bu cür bir anlayışın Jürqen Habermasın rəşional konsensusu hədəfləyən bir müzakirənin aparıldığı “publik sferasından” nə dərəcə fərqli olduğu aşkardır. Habermas ictimai həyatın məhdudiyetlərini nəzərə alaraq bu cür bir konsensusa praktikada varılması ehtimalının olduqca zəif olduğunu artıq qəbul edir və “ideal müzakirə vəziyyətini” “tənzimləyici bir ideal” olaraq yenidən gözədən keçirir” [9, s.112].

Aqonistik modeldə publik sfera “tərəflərin qəbul etdiyi müəyyən demokratik üsullar çərçivəsində gedən real münaqişə” [9, s.29] məkanı kimi görülür. Bu məkanı mümkün edən demokratik üsullar tam aydın olmasa da, Muffun mövqeyindən irəli gələrək tərəflərin dilə gətirdiyi tələblərin məqbulluğu və kimliklərin ekvivalentliyi prinsiplərini daşdığı güman edilir. Muff bu barədə aşağıdakıları qeyd edir: “Demokratik bir cəmiyyət öz fundamental institutlarını sorğu-sual edənləri məqbul müxaliflər kimi qəbul etməz. Aqonistik model də bütün müxtəliflikləri əhatə etdiyini və istisnalarını kənarlaşdırdığını iddia etmir. Lakin burada kənarlaşdırmalar əxlaqi deyil, siyasi əsasda nəzərdə tutulur. Bəzi tələblər “şər/zərər” olduqlarına görə deyil, demokratik siyasi birliyin qurucu elementləri olan institutlara meydan oxuduqları üçün kənarlaşdırılırlar” [11, s.139]. Digər tərəfdən, publik sferadakı müxtəlifliklər arasında bir ekvivalentliyin yaradılması, kimliklərin eyni hörmət və münasibətlə qarşılınması vacibdir. Laclau və Muffa görə, müxtəliflik siyasi sferanın genişlənməsinə və mürəkkəbləşməsinə hədəflənərkən, “ekvivalentlik məntiqi bu sferanın bəsitləşdirilməsinin məntiqidir” [6, s.164].

Son olaraq, Muffun tərəfdarı olduğu aqonistik publik sfera yanaşması “həm şəxsi həyatın demokratikləşdirilməsində, həm də fərdin dünya ilə münasibətinə aid bir prosesin, siyasətdən kənar sferanın da siyasiləşdirilməsində təsirli olacaq sərbəstlik və könüllülüyə bağlı icmaların fəaliyyətdə olduğu bir publik sferanı” [3, s.39] mümkün edir. Bu yanaşma çərçivəsində müxtəliflik və “plüralizm sadəcə bir fenomen, məcbur qaldığımız bir reallıq deyil, bir dəyər prinsipidir” [18, s.245-256]. Hazırkı siyasətin vəzifəsi isə dəyər daşıyan müxtəliflikləri qorumaqdır.

NƏTİCƏ

Modern çağdan müxtəlif sferalarda ayrılmaqla, postmodern özünəməxsus bir vəziyyət kimi qəbul olunur. Modern dövrə dair siyasi-ictimai münasibətlər postmodern çərçivədə yetərsiz qalır, sorğulanır və yenidən qurulur. Modern dövrə məxsus anlayışların postmodern şərtlər daxilində tənəzzülündən bəhs etməyin adı bir hala çevrilməsinə baxmayaraq, burada modern publik sferanın postmodern şərtlər daxilində yenidən qurulma imkanlarının, nəzəri əsaslarının bir dəyərləndirilməsi aparıldı. Başqa sözlə, modern publik sferanın postmodern şərtlər daxilindəki qeyri-mümkünlüyü müzakirə olunmaqla, yeni quruluş imkanları nəzərdən keçirildi.

Göründüyü kimi, publik sferanı modern kontekstdə bir razılaşma, konsensus meydanı kimi gören yanaşmalar postmodern dövrün tələblərini ödəmək baxımından zəifdir. Modern siyasətin və publik sferanın məhdudiyətlərini aşmağa çalışan bu yanaşmalar yenə də modern prinsiplər çərçivəsində hərəkət edirlər. Publik sferanı identiklik, müxtəliflik tələbləri çərçivəsində mübarizə məkanı kimi qəbul edən yanaşmalar isə publik sferanın sərhədlərini genişləndirən yeni ictimai hərəkətlər kontekstində öz keçərliliyini göstərir. Lakin bunlar da razılaşma və konsensusu hədəfləyən yanaşmalara əks-argumentlər çərçivəsində qurulduğu üçün bütöv bir baxışa malik olmaqdan məhrumdurlar. Publik sferanı münaqişə-mübarizə məkanı kimi formullaşdıran yanaşmalar əsas problemləli tərəflər kimi müxtəliflik və identiklik tələblərinin sonsuzluğu ilə demokratiya arasında necə bir balans qurulacağını tam aydınlaşdırma bilmirlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Türk dilində:

1. Borovalı M. Çeşitlilik koşullarında birliklilik: siyasal liberalizm ve kamusal akıl. // Köker L., Aydınlanma ve hukuk, İstanbul: Obaam, 2008, s. 56-74.
2. Çelebi A. Kamusal alan ve sivil toplum: siyasal bir değerlendirme. // Özbek M., Kamusal alan, İstanbul: Hill, 2004, s. 237-284.
3. Doğanay Ü. Demokratik Usuller Üzerine Yeniden Düşünmek. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
4. Keyman F. Kamusal alan ve cumhuriyetçi liberalizm: Türkiye'de demokrasi sorunu. // Doğu Batı dergisi, №5, 1998, s. 57-72.
5. Küçükalp D. Postmodern siyaset felsefesi. // Kaygı dergisi, №28, Bursa, 2017, s. 17-32.
6. Laclau E., Mouffe C. Hegemonya ve Sosyalist Strateji (Terc: Kardam A., Şahiner D.) İstanbul: Birikim, 1992.
7. Levent K. Charles Taylor: Kimlik/farklılık sorununa sahici demokratik çözüm arayışı. // Gutmann A. Çokkültürcülük, İstanbul: Yapı Kredi, 1996, s. 11-14.
8. Mouffe C. Demokratik paradoks. (Terc: Aşkın A.C.) Ankara: Epos, 2000.
9. Mouffe C. Dünyayı politik düşünmek. (Terc: Bozluolcay M.) İstanbul: İletişim, 2015.
10. Mouffe C. Radikal demokrasi: modern mi, postmodern mi? // Küçük M., Modernite versus postmodernite, Ankara: Vadi, 2003, s. 297-317.
11. Mouffe C. Siyasal üzerine. (Terc: Ratip M.) İstanbul: İletişim, 2015.
12. Özdemir G. Farklılıkların keşiştiği coğrafyalar için bir öneri: radikal demokrasi. // Yönetim ve Ekonomi dergisi, №1 (20), 2013, s. 73-93.

İngilis dilində:

13. Benhabib S. The democratic moment and the problem of difference. // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 3-18.
14. Benhabib S. Toward a deliberative model of democratic legitimacy. // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 67-93.
15. Gould Carol C. Diversity and democracy: representing differences. // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 171-186.
16. Habermas J. The public sphere: an encyclopedia article. // Bronner S. E., Kellner D. M., Critical Theory and Society: A Reader, UK: Routledge, 1989, s. 136-143.
17. Habermas J. Three normative models of democracy. // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 21-30.
18. Mouffe C. Democracy, power, and the "political". // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 245-256.
19. Phillips A. Dealing with difference: a politics of ideas, or a politics of presence? // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 139-151.
20. Young M.I. Communication and the other: beyond deliberative democracy. // Benhabib S., Democracy and difference, Princeton University Press, 1996, s. 120-136.

Theoretical assessment of the public sphere in postmodernism

Abstract

The modern concept and its main hypotheses are deliberated from political, technical, epistemological and other perspectives in postmodern conditions in which the social base of politics is expanding and its diversity is making its voices heard. Individual conveys homogeneity, abstraction and impersonality, as an atomic part of society in the common reality of the modern mind. However, postmodernism implies a situation consisting of different subject positions that cannot come together on the plane of common reality. In postmodern conditions where diversities reveal themselves, politics is conducted not only at the institutional level, but also at the civil society level as an alternative to institutional level. In other words, while the boundaries of politics become narrow in the institutional sense in postmodern period, they expand in the civilized sense. The opportunities of reconstruction of the public sphere, which belongs to the modern age, within these conditions, i.e. in the perspective of diversity / identity requirements are evaluated in the article in two main theoretical directions that are important for today. It is discussed whether these theoretical approaches are possible in terms of the specificity, socio-political conditions and requirements of postmodern age. The requirements of diversity or ethnic, political, religious, cultural identity in the article is distinguished radically from the tendency of separatism, which are seen in some regions, and intend the new socio-political movements emerging in developed liberal democracies.

Keywords: public sphere, politics, diversity/identity, deliberative democracy, radical democracy, modernism, postmodernism

Эльнур Чирагов

Теоретическая оценка публичной сферы в постмодернизме

Резюме

Современная концепция и ее основные гипотезы обсуждаются с политической, технической, эпистемологической и других точек зрения в условиях постмодерна, в которых социальная база политики расширяется, а ее разнообразие делает ее голоса услышанными. Индивид представляет собой однородность, абстракцию и безличность как атомарную часть общества в общей реальности современного разума. Однако постмодернизм подразумевает ситуацию, состоящую из различных субъектных позиций, которые не могут сойтись в плоскости общей реальности. В условиях постмодерна, когда проявляется разнообразие, политика проводится не только на институциональном уровне, но и на уровне гражданского общества как альтернатива институциональному уровню. Другими словами, в то время как границы политики сужаются в институциональном смысле в период постмодерна, они расширяются в цивилизованном смысле. Возможности реконструкции публичной сферы, относящейся к современности, в этих условиях, т.е. с точки зрения требований разнообразия / идентичности, оцениваются в статье в двух основных теоретических направлениях, актуальных на сегодняшний день. Обсуждается, возможны ли эти теоретические подходы с точки зрения специфики, социально-политических условий и требований эпохи постмодерна. Требования разнообразия или этнической, политической, религиозной, культурной идентичности в статье радикально отличаются от тенденций сепаратизма, которые наблюдаются в некоторых регионах и предназначены для новых социально-политических движений, возникающих в развитых либеральных демократиях.

Ключевые слова: публичная сфера, политика, разнообразие/идентичность, совещательная демократия, радикальная демократия, модернизм, постмодернизм